

Rodzinne tradycje pisania instrukcji wychowawczych w epoce nowożytnej

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest zaprezentowanie tradycji rodzinnych pisania instrukcji dla dzieci wysyłanych do szkół poza miejsce zamieszkania lub w podróże edukacyjne.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Przeprowadzone badania miały na celu znalezienie odpowiedzi na pytanie, jakie typy wskazówek były udzielane w instrukcjach wychowawczych, co miały one na celu i kto je redagował. Analizie poddano wybrane instrukcje powstałe w takich rodzinach, jak np. Radziwiłłowie, Sobiescy, Lubomirscy, Jabłonowscy czy Rzewuscy.

PROCES WYWODU: Edukacja w epoce nowożytnej wiązała się najczęściej z koniecznością opuszczenia rodzinnego domu, w związku z tym rodzice wyposażali swe dzieci we wskazówki, mające ukierunkować i uporządkować ich pobyt w obcym miejscu i środowisku. Najczęściej były to ustne wytyczne, rady, zakazy i nakazy. Niekiedy wskazówki zamieszczano w testamentach, udzielano ich w listach, wreszcie spisywano w formie odrębnych zaleceń kierowanych do młodych ludzi lub ich opiekunów. Wyróżnić można dwa rodzaje takich wskazówek. Pierwszy rodzaj to wskazówki wychowawcze natury moralno-obyczajowej, czasami społeczno-politycznej. Drugi rodzaj to instrukcje podrózne.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Zachowane instrukcje wskazują, że rodzice podchodzili do wychowania z odpowiedzialnością, zdając sobie sprawę z jednej strony ze znaczenia podróży edukacyjnych w kształtowaniu młodego człowieka, z drugiej natomiast z niebezpieczeństw, jakie niesło oddalenie od rodzinnego domu i pozbawienie rodzicielskiej opieki. Instrukcje były najczęściej pisane przez ojców, rzadziej przez matki. W spisywaniu wskazówek edukacyjnych ważną rolę odgrywała rodzinna tradycja wysyłania dzieci, głównie synów, do szkół krajowych i zagranicznych, a także w podróże edukacyjne. Zwyczaj pisania instrukcji nie był wyłączną domeną Polski. Rodzinne tradycje spisywania instrukcji zaobserwować można m.in. u naszych najbliższych sąsiadów, na ziemiach czeskich i austriackich.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Instrukcja jako popularny gatunek piśmiennictwa pedagogicznego w XVII i XVIII w., mając charakter praktyczny, stanowiła ważne narzędzie wychowawcze w dyspozycji rodziców stanu szlacheckiego.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:**   **RODZINA, PODRÓŻE EDUKACYJNE, INSTRUKCJE
WYCHOWAWCZE, NOWOŻYTNOŚĆ, RZECZPOSPOLITA**

Sugerowane cytowanie: Żołądź-Strzelczyk, D. (2019). Rodzinne tradycje pisania instrukcji wychowawczych w epoce nowożytnej. *Horyzonty Wychowania*, 18(46), 53-68. DOI: 10.35765/HW.2019.1846.04.

ABSTRACT

Family Traditions of Writing Educational Instructions in the Modern Age

RESEARCH OBJECTIVE: The objective of the article is presenting family traditions of writing instructions for children sent to boarding schools or on educational journeys.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The research was to find the answer to the question what kind of instructions were given in educational institutions, what their objective was and who created them. The analysis referred to the instructions applied in families such as the Radziwiłł, Sobieski, Lubomirski, Jabłonowski or Rzewuski family.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: Education in the modern age was usually related to the necessity of leaving the family house, which is why the parents gave their children instructions to guide and order their stay in a foreign place and environment. In most cases they were oral guidelines, advice, prohibitions and orders. Sometimes the instructions were included in the last wills, letters or separate papers addressed to the young people or their protectors. We may distinguish two types of such guidelines. The first kind includes educational instructions of moral and sometimes social-political nature. The second kind includes travel guidelines.

RESEARCH RESULTS: The analysis of the instructions indicates that parents took responsibility for upbringing their children, being aware of both the importance of educational journeys in shaping the young person and the threats related to being far from the family and parental protection. The instructions were usually written by fathers. Mothers hardly ever wrote them. The family tradition of sending children, mainly sons, to Polish and foreign boarding schools, as well as sending them on educational journeys, played an important role in writing the educational guidelines. The tradition of writing such instructions did not occur only in Poland. Family traditions of preparing such guidelines may be noticed, inter alia, at our closest neighbours – in the Czech and Austrian territories.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The instruction, as a popular genre of pedagogical literature in the 17th and 18th century, which was of practical nature, constituted an important educational tool of parents from upper social classes.

→ **KEYWORDS:** FAMILY, EDUCATIONAL JOURNEYS, EDUCATIONAL INSTRUCTIONS, MODERN AGE, THE REPUBLIC OF POLAND

Wprowadzenie – o staropolskich wyjazdach do szkół i podróżach edukacyjnych

Ważną rolę w kształtowaniu młodego pokolenia w epoce staropolskiej odgrywały podróże. Na przestrzeni wieków ukształtował się specyficzny i przynależny stanowi szlacheckiemu model wychowania¹. Szlachcic pobierał edukację kilkietapową. Po wychowaniu

---

¹ D. Żołądź, *Idealy edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*, Warszawa–Poznań 1990.

domowym pod opieką czy okiem rodziców udawał się do szkół – krajowych lub zagranicznych. Wracał na jakiś czas do domu, po czym wyjeżdżał do cudzych krajów, aby kontynuować edukację, słuchając wykładów publicznych lub prywatnych, zwiedzając obce kraje, poznając ludzi i miejsca.

Rozległość obszaru Rzeczypospolitej powodowała, że nawet wyjazd do szkoły położonej na jej terenie był związany z odbyciem dalekiej podróży, a nauka w tych szkołach oznaczała rozłąkę z rodziną na miesiące czy nawet lata. Szczególnie często odbywali takie podróże potomkowie rodzin mieszkających na kresach. Jadąc do jezuickiego kolegium we Lwowie, Jarosławiu czy Przemyślu, mieli do przebycia niekiedy wiele kilometrów, więcej jeszcze, kiedy ojcowie wysyłali ich na nauki do Krakowa. Pewną odmianą wyjazdów do szkół były te podejmowane do placówek znajdujących się poza granicami Rzeczypospolitej. Mogły to być kolegia jezuickie w Czechach, na ziemiach niemieckich czy w Austrii, mogły to być popularne wśród szlachty całej Europy akademie rycerskie we Francji czy Italii, wreszcie uniwersytety zróżnicowane pod względem wyznaniowym, poziomu nauczania, przyciągające sławą wykładających w nich profesorów. Wyjazdy takie były bardzo popularne wśród różnych grup szlacheckich, jeździli najbogatsi, ale także ci ubożsi, niekiedy w charakterze opiekunów czy famulusów w orszaku zamożniejszych kolegów.

Ukoronowaniem edukacji staropolskiej były podróże edukacyjne, najbardziej rozpowszechnione wśród bogatej szlachty. Zjawisko to było ograniczone stanowo, ale także płciowo, chociaż, jak pokazują najnowsze ustalenia, obejmowało również dziewczęta, ale w bardzo ograniczonym zakresie stanowym i chronologicznym². Od poprzednich rodzajów wyjazdów podróże edukacyjne odróżniał cel, którym było poznawanie, zwiedzanie, a nie nauka w konkretnej szkole, chociaż ten aspekt również był, w mniejszym lub większym wymiarze, uwzględniany. Wacław Potocki pisał o wojażach edukacyjnych:

Nie dla nauk (...) lecz, żeby się krajom,
Ludziom obcym przypatrył i ich obyczajom³.

Poznawano obce kraje, miasta, interesujące miejsca, zabytki, dwory, ludzi, obyczaje i kulturę, uczono się obcych języków, pobierano nauki, głównie prywatnie, ale mogło to być także uczęszczanie na wykłady profesorów, zdobywano wiedzę i umiejętności z zakresu nie tylko nauk teoretycznych, ale także sztuk i nauk rycerskich. Była to edukacja wielopłaszczyznowa, poszerzająca wiedzę i umiejętności młodych ludzi w różnych kierunkach. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka, wysyłając synów w taką podróż, zalecił, że mają jechać „dla widzenia świata, obyczajów i nauczania się języków”⁴.

---

² Por. M.E. Kowalczyk, *Zagraniczne podróże Polek w epoce oświecenia*, Łomianki 2019.

³ W. Potocki, *Dla niepewnego pewne opuszczać. W: tegoż, Ogród fraszek*, wyd. A. Brückner, t. 1, Lwów 1907, s. 530.

⁴ M.K. Radziwiłł zw. Sierotka, *Admonitorium (1603). W: Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk,

Jakub Sobieski w instrukcji dla młodszego brata poczynił interesującą uwagę pozwalającą rozdzielić dwa ważne aspekty podróżowania w dobie staropolskiej. Pisał mianowicie: „Uznałem za stosowne opisać Ci metodę zarówno studiowania jak i podróżowania”⁵.

I dalej dodawał:

Podczas samej podróży nie tylko będziesz podziwiał piękno krajów, położenie miast i ich zabudowę, wspaniałe budynki publiczne i prywatne, które często cieszą oko i które zwykli z wielkim zainteresowaniem oglądać nasi ziomkowie, ale musisz bardzo pilnie zająć się wszystkim, co rozwija umysł oraz rozsądek obywatelski u młodzieńca, który zamierza zajmować się sprawami Rzeczypospolitej. Zatem wszędzie z największym zainteresowaniem będziesz się przyglądał charakterowi narodów, zwyczajom i przyzwyczajeniom, prawom imperiów i republik, ustawodawstwu, organizacji wojska, sposobom prowadzenia wojny, wzorując się w tym na pszczołach, które często nawet z trujących ziół uzyskują pełen słodczy smak miodu⁶.

Jerzy Ossoliński po odbyciu nauk w szkołach jezuickich w Rzeczypospolitej (Pułtusk) i za granicą (Graz, Lowanium) wyruszył w podróż edukacyjną.

Domieszkawszy według woli ojcowskiej niemal zupełnego roku w Lowanium – pisał w swoim pamiętniku – ruszyłem się stamtąd (...) dla widzenia i przypatrzenia się rzeczom godnym, także zwyczajom różnych narodów, co wiele młodemu człowiekowi pomaga do godności i eksperyencyj w rzeczach⁷.

Wyraźnie określił cel swojej peregrynacji, nie była nim nauka szkolna, to już miał za sobą, ale „widzenie i przypatrzenie się” wszystkiemu, co warte poznania i zapamiętania, co mogło się w przyszłości przydać. Stanisław Lubomirski starszemu synowi Aleksandrowi zalecał, aby „wszytkiego się chętnie uczył, cokolwiek do instytucyj dobrej, do wypolerowania dowcipu i animuszu dobrego i pojęcia wszelkiej mądrości i przystojności należy”⁸. W tych kilku wypowiedziach dostrzec można wyraźne cechy tego sposobu edukacji młodych ludzi. Nie była to i nie miała być systematyczna nauka w konkretnej szkole, tylko poznawanie ludzi i świata, zawieranie znajomości, nawiązywanie przyjaźni. Wszystko to miało uzupełnić edukację domową i szkolną w kraju i poza jego granicami.

Wrocław 2017, s. 87. W tekście wykorzystano edycje instrukcji z 2017 r., w których znajdują się informacje o miejscu przechowywania oryginałów, odpisach i wcześniejszych wydaniach.

⁵ J. Sobieski, Instrukcja dla brata Jana (1620). W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 158.

⁶ Tamże, s. 169.

⁷ J. Ossoliński, *Pamiętnik*. Oprac. i wstępem opatrzył W. Czaplński, Warszawa 1976, s. 41.

⁸ S. Lubomirski, Napominania dane synom, Aleksandrowi i Jerzemu, na naukach w cudzych krajach będącym (1632-1634). W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 272.

O instrukcjach wychowawczych

Nauka, jak widać, wiązała się w czasach nowożytnych na ogół z koniecznością opuszczenia rodzinnego domu, w związku z tym rodzice wyposażali młodych we wskazówki mające ukierunkować i uporządkować ich pobyt w obcym miejscu i środowisku. Najczęściej zapewne były to ustne wytyczne, rady, zakazy i nakazy. Niekiedy wskazówki zamieszczano w testamentach, udzielano ich w listach, wreszcie spisywano w formie odrębnych zaleceń kierowanych do młodych ludzi lub ich opiekunów. W ten sposób powstawały interesujące dokumenty, bardzo zróżnicowane pod wieloma względami. Najogólniej można je nazwać instrukcjami wychowawczymi. Były to wskazówki pisane, kiedy wysyłano synów w trwające nieraz kilka lat podróże edukacyjne. Henryk Barycz w swej książce o Andrzeju Maksymilianie Fredrze pisał:

Myśl pedagogiczna w XVI w. wypowiedziała się najczęściej we wzorowanym na starożytności traktacie pedagogicznym. W stuleciu XVII natomiast najpopularniejszym gatunkiem piśmiennictwa pedagogicznego stała się instrukcja. Cel jej był zupełnie inny: ściśle konkretny i praktyczny. Zadaniem jego było ułożenie biegu wychowania, dostarczenie wskazówek pedagogicznych, bez jakichkolwiek szerszych teoretycznych dociekań, dla jednego, najwyżej kilku wychowanków. Instrukcja nie posiadała zatem tego ogólniejszego aspektu, co traktat pedagogiczny, przeznaczony dla całej oświeconej warstwy narodu. Stanowiła li tylko wyraz indywidualnych przekonań piszącego, przynosiła wyłącznie konkretne wskazówki wychowawcze dla urobienia umysłowego i moralnego jednostki z odpowiedniego środowiska społecznego⁹.

Wyróżnić można dwa zasadnicze rodzaje instrukcji wychowawczych spisywanych przez rodziców lub inne osoby dorosłe. Różnił je rodzaj zaleceń i wskazówek, ale przede wszystkim powód, dla którego zostały spisane. Pierwszy rodzaj to przekazy, które określić można wskazówkami wychowawczymi czy poradami wychowawczymi, zawierające wskazania natury moralno-obyczajowej, czasami społeczno-politycznej, niekiedy uwagi dotyczące różnych problemów związanych z wychowaniem i opieką nad dzieckiem. Najczęściej spisywane były przez rodziców zaniepokojonych o przyszłość potomstwa w sytuacji zagrożenia życia lub zdrowia, ale nie tylko. Pisali je ojcowie, rzadziej matki, mający/mające potrzebę ukierunkowania wychowania dzieci.

Drugi rodzaj to wskazówki mieszczące się w grupie instrukcji podróźnych¹⁰. Łukasz Kurdybacha, znawca dziejów wychowania w okresie staropolskim, w rozprawie o instrukcjach rodzicielskich pisał:

---

⁹ H. Barycz, *Andrzej Maksymilian Fredro wobec zagadnień wychowawczych*, Kraków 1948, s. 1.

¹⁰ O instrukcjach podróźnych por. D. Żołędź-Strzelczyk, *Instrukcje rodzicielskie jako źródło do badań dziejów wychowania w XVI i XVII w.* W: *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, red. T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski, Kraków 2004, s. 161-170; A. Markiewicz, *Podróże edukacyjne w czasach Jana III Sobieskiego. Peregrinationes Jablonovianae*, Warszawa 2011, s. 57-70.

wysyłając dzieci do szkół zagranicznych czy nawet krajowych, pisał ojciec instrukcję, przepisy wychowawcze, poza które ani opiekunom, ani synom nie wolno było wykroczyć. Ujmował w nich w ścisłe ramy całą peregrynację naukową, przeznaczając nieraz każdą godzinę dnia na inne zajęcia czy odpoczynek¹¹.

Jak widać, łączył instrukcje z opuszczeniem domu rodzinnego i wyjazdem do szkół. Instrukcje podrózne to

rodzaj wskazówek napisanych przez osobę dorosłą dla wyruszającego do szkół krajowych lub zagranicznych młodego człowieka. Upowszechniły się one w wieku XVII i XVIII. Nie miały charakteru ogólnych teoretycznych rozważań, zawierały zalecenia o charakterze praktycznym, organizowały podróż i życie poza domem, dostarczały wskazówek dotyczących zakresu i sposobów zdobywania wiedzy, niekiedy podawały niezbędne lektury. Skierowane były do konkretnego wychowanka, czasami dwóch, trzech osób lub jego/ich opiekuna¹².

Rodzinne tradycje pisania instrukcji wychowawczych

Przyczyn powstawania instrukcji wychowawczych, zarówno pierwszego, jak i drugiego rodzaju, doszukiwać się należy przede wszystkim w potrzebie ukierunkowania edukacji dziecka, najczęściej w momencie, kiedy opuszczało dom rodzinny. Kolejną przyczyną to rodzinna tradycja wyposażania potomstwa w pisemne wskazówki wychowawcze. Przykładów dostarczają rody Radziwiłłów, Sobieskich, Lubomirskich, Jabłonowskich i Rzewuskich, w których niekiedy na przestrzeni kilku pokoleń powstawały zalecenia tego rodzaju i, co interesujące, spisywane one były również przez kobiety¹³.

Kilkoro przedstawicieli rodu Radziwiłłów¹⁴ pozostawiło wskazówki dla dzieci, począwszy od Mikołaja Krzysztofa Sierotki i jego „Admonitorium” z początków XVII stulecia¹⁵, przez skrupulatne zalecenia dla Janusza Radziwiłła¹⁶, wyjątkową instrukcję dla córki napisaną przez Bogusława Radziwiłła¹⁷, matczyne instrukcje Anny z Sanguszków dla

¹¹ Ł. Kurdybacha, *Pedagogika szlachecka w XVI i XVII w. w świetle instrukcji rodzicielskich*. W: tegoż, *Pisma wybrane*, t. 2, Warszawa 1976, s. 35.

¹² D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk, *Wprowadzenie*. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 12.

¹³ M.E. Kowalczyk, *Matki jako autorki instrukcji dla synów wyjeżdżających w podróż edukacyjną w czasach staropolskich*. W: *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*, red. D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk, Wrocław 2017, s. 91-104.

¹⁴ O podróżach edukacyjnych Radziwiłłów por. M. Chachaj, *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*, Lublin 1995.

¹⁵ M.K. Radziwiłł zw. Sierotka, *Admonitorium* (1603). W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 77-89.

¹⁶ K. Radziwiłł, *Wskazówki związane z edukacją syna Janusza w ojczyźnie i w cudzej ziemi (1622-1628)*. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 175-244.

¹⁷ B. Radziwiłł, *Informacja panom ekonomom córki mej (1667)*. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 397-415.

ukochanego syna Hieronima Floriana¹⁸ czy Karoliny z Pociejów dla Jerzego¹⁹, wskazówki dla guwernera synów Michała Kazimierza zwanego Ryberko²⁰, aż do intrygujących zaleceń Hieronima Floriana²¹. To, co pozostawił ten ostatni, może wskazywać, jak silna była w tej rodzinie tradycja instruowania potomstwa czy opiekunów dzieci. Matka Hieronima Anna z Sanguszków Radziwiłłowa wyposażała wyjeżdżającego za granicę syna i jego towarzyszy w trzy odrębne, chociaż ze sobą powiązane instrukcje. Po latach Hieronim, w którym przekonanie o potrzebie pouczenia musiało być silne, zapewne za przyczyną władczej matki i jej instrukcji, spisał zalecenia dotyczące edukacji dzieci, „gdy mi Bóg wszechmogący pozwoli mieć dziatki”.

Interesująca jest różnorodność wskazówek radziwiłłowskich, są to zalecenia spisywane w testamentach²², klasyczne instrukcje, zarówno wychowawcze, jak i podróżne kierowane do synów lub ich opiekunów, czy jedyna znana dotychczas instrukcja wychowawcza dla córki. Na uwagę zasługuje spisywanie „kompletu” wskazówek. Tak było w przypadku Janusza Radziwiłła, na którego potrzeby powstało pięć instrukcji związanych z jego edukacją, nie licząc innych pozostawionych przez jego ojca zaleceń²³. Pierwsza instrukcja, wyjątkowa, inna niż wszystkie, pokazuje, że nie należy młodego Radziwiłła wysyłać do szkoły za granicę, ponieważ jest zbyt młody²⁴. Kolejna powstała ok. 1624 r. skierowana jest do opiekuna chłopca Adama Steckiewiczza i była związana z wyjazdem do szkoły krajowej²⁵. Kiedy młody Radziwiłł wyruszał w zagraniczną podróż

---

¹⁸ A. z Sanguszków Radziwiłłowa, Uwagi i napomnienia w związku z wyjazdem syna Hieronima Floriana Radziwiłła za granicę (1733). W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołądz-Strzelczyk, Wrocław 2017, s. 77-103.

¹⁹ K. z Pociejów Radziwiłłowa, *Przestrogi, czyli maksymy dane synowi jadącemu do Wiednia* (1766). W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 251-268.

²⁰ M.K. Radziwiłł zwany Ryberko, Instrukcja dla pana Antoine Ronchberga guwernera synów (ok. 1742-1743). W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 117-125.

²¹ H.F. Radziwiłł, Edukacja, którą, gdy mi Bóg wszechmogący pozwoli mieć dziatki, dać myślę (przed 1760). W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 173-205.

²² U. Augustyniak, *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa 1992. Por. testamenty Radziwiłłów.

²³ D. Żołądz-Strzelczyk, Wskazówki wychowawcze dla Janusza Radziwiłła, syna Krzysztofa. W: tejsze, „Pod każdym względem szlachetne ci dają wychowanie”... *Studia z dziejów wychowania szlachty w epoce staropolskiej*, Wrocław 2017, s. 99-116.

²⁴ Konsyderacje strony wysłania księcia Janusza do cudzej ziemi... W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 187-197.

²⁵ K. Radziwiłł, Infromacyja ode mnie Krzysztofa Radziwiłła księcia na Birzach i Dubinkach, hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego z strony dozoru i ćwiczenia syna mego Janusza dana słudze mojemu urodzonemu panu Adamowi Steckiewiczowi w Lubczu. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 198-206.

w 1628 r., ojciec napisał aż trzy instrukcje²⁶. Z jedną podróżnicy wyruszali w drogę, dwie pozostałe otrzymali podczas pobytu za granicą. Instrukcje te stanowią pewną całość, uzupełniają się, chociaż wiele wskazówek powtarza się w nich, to jednak widać zamysł ojca. Pierwsza dała mniej lub bardziej ogólny zarys wszystkich ważnych spraw związanych z podróżą, druga to wskazówki dla syna, trzecia uzupełnia lub przez powtórzenie podkreśla wagę wcześniejszych zaleceń. Książę napisał jeszcze jedną instrukcję dla syna, którą przywiózł w 1632 r. bawiący w ojczyźnie Aleksander Przytkowski, opiekun młodzieńca. Nie są to jednak wskazówki wychowawcze, ale zalecenia dotyczące misji, jaką powierzył Januszowi nowo wybrany król Władysław IV, którego list dołączony był do pisanego ojcowskiego. Jak wynika z treści, Krzysztof nie znał zawartości listu królewskiego, ale wiedział, że chodziło w nim o poselstwo związane z odbytą elekcją. Janusz „miał naprzód odprawić legacją w Hadze, potem w Brukseli, tandem w Anglii”²⁷ i powiadomić tamtejszych władców o wynikach elekcji.

Autorem najciekawszych, najbardziej przemyślanych wskazówek był Jakub Sobieski²⁸, który sam w młodości kilka lat podróżował po Europie, co udokumentował spisana relacją²⁹. Pozostawił on trzy tego rodzaju utwory – dla przyrodniego brata Jana³⁰ i swoich synów, Marka i Jana, jadących najpierw do Krakowa, a następnie do Paryża³¹. W instrukcjach tych dostrzec można jego wiedzę i doświadczenie związane nie tylko ze wszystkim tym, co dotyczyło samej podróży, ale przede wszystkim znajomością prawidłowości rozwojowych człowieka w pierwszych etapach życia. Sobieski wyraźnie dostosował treść i zakres swoich zaleceń do wieku adresatów instrukcji i rodzaju podróży. Instrukcje dla brata i ta dla synów, kiedy jechali do Paryża, napisane zostały dla „podróżnych” chłopców i różnią się od instrukcji krakowskiej pisanej dla synów, kiedy wkraczali w drugą dekadę życia. Ponadto wskazówki krakowskie skierowane były do ich opiekuna, ojciec zapewne uznał, że chłopcy są zbyt młodzi, aby mogli o różnych sprawach decydować. Miał to czynić ich opiekun Paweł Orchowski cieszący się zaufaniem Sobieskiego i wyposażony w związku z tym w szerokie plenipotencje.

Podtrzymując tradycję rodzinną, jego syn Jan spisał dla swoich młodszych synów Aleksandra Benedykta i Konstantego Władysława „ordynację”, w której zawarł wskazówki

---

²⁶ Por. K. Radziwiłł, *Wskazówki związane z edukacją syna Janusza w ojczyźnie i w cudzej ziemi (1622-1628)*. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 207-244.

²⁷ Informacja studze mojemu urodzonemu panu Aleksandrowi Przytkowskiemu... AGAD AR XI, 37, s. 336-345.

²⁸ Z. Trawicka, *Jakub Sobieski 1591-1646. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów*. Kraków 2007.

²⁹ J. Sobieski, *Peregrynacja po Europie 1607-1613. Droga do Baden*. Wyd. J. Długosz, Wrocław 1991.

³⁰ J. Sobieski, *Instrukcja dla brata Jana (1620)*. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 153-174.

³¹ J. Sobieski, *Instrukcje synom do Krakowa i Paryża (1640, 1645)*. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 325-328.

dotyczące ich nauki³². Zapewne miał w pamięci ojcowskie instrukcje, z którymi podróżował w dzieciństwie i młodości. Wychowanie jego synów, kolejnego pokolenia przedstawicieli rodziny Sobieskich, znacznie odbiegało od wcześniejszych zwyczajów³³. Wynikało to z faktu, iż Sobiescy z rodziny szlacheckiej stali się rodziną panującą. Niemniej nadal występowała tradycja spisywania wskazówek.

Stanisław Lubomirski wysyłał w listach do synów Jerzego i Aleksandra uwagi i napominania dotyczące ich edukacji podczas zagranicznych wojaży, które odbywali w latach 1632-1634³⁴. W kolejnym pokoleniu Aleksander zamówił u Andrzeja Maksymiliana Fredry dla młodszych synów Jerzego, już po jego śmierci, dwie instrukcje – do szkół krakowskich i kolejną związaną z zagraniczną peregrynacją³⁵. Dla syna tegoż Aleksandra, Józefa Karola, napisał wskazówki na prośbę wdowy po nim, Heleny Tekli z Lubomirskich, poseł Ludwika XIV na dworze Jana III Franciszek Gaston de Béthune³⁶. I kolejne pokolenie – syn Jerzego z pierwszego małżeństwa z Konstancją Ligęzianką, Stanisław Herakliusz, pozostawił instrukcję swoim starszym synom, Teodorowi i Franciszkowi, jadącym w 1699 r. do cudzych krajów pod opieką kanonika katedralnego lwowskiego Augustyna Bernicza³⁷.

Przedstawiciele kilku pokoleń Jabłonowskich odbywali podróże, przetrwało do dzisiaj kilka instrukcji przez nich spisanych. Co interesujące, widać nie tylko ciągłość zwyczaju peregrynowania i spisywania instrukcji, ale także uwzględnianie we wskazówkach podobnych elementów. Może to świadczyć, że instrukcje były pisane z wykorzystaniem wcześniejszych, przechowywanych w domowym archiwum, uwag. Instrukcje spisał hetman Stanisław Jan Jabłonowski dla synów Jana Stanisława i Aleksandra Jana³⁸ i dla

---

³² Jan III Sobieski, Ordynacja spisana w Pilaszkowicach (1685). W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 503-513.

³³ H. Barycz, *Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich*. Kraków 1984.

³⁴ S. Lubomirski, Napominania dane synom, Aleksandrowi i Jerzemu, na naukach w cudzych krajach będącym (1632-1634). W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 259-276; O edukacji Lubomirskich por. D. Żołędz-Strzelczyk, Edukacja Lubomirskich w drugiej połowie XVI i XVII wieku. W: teże, „*Pod każdym względem szlachetne ci dają wychowanie*”..., s. 21-49; Ł. Kurdybacha, Wychowanie Aleksandra i Jerzego Lubomirskich w XVII wieku, *Minerwa Polska* 1929, z. 2, s. 139-156; W. Czaplński, J. Długosz, *Podróż młodego magnata do szkół. Studium z dziejów kultury XVI i XVII wieku*. Warszawa 1969.

³⁵ A.M. Fredro, Wskazówki dla Lubomirskich (1674-1675). W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 397-415; por. D. Żołędz-Strzelczyk, Andrzeja Maksymiliana Fredry wskazówki dla młodych, aby „wzrastali w cnocie dla dobra ojczyzny”. W: *Źródła do dziejów...*, s. 116-121.

³⁶ F.G. de Béthune, Informacja dana od pana de Béthune. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 431-438.

³⁷ S.H. Lubomirski, Instrukcja synom moim do cudzych krajów. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 543-551.

³⁸ S.J. Jabłonowski, Instrukcja i adyament dla synów na peregrynację do cudzych krajów (1682). Oprac. A. Markiewicz. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 463-489.

ich przyjaciela Stanisława Mateusza Rzewuskiego (1682)³⁹. Następnie najstarszy syn hetmana Jan Stanisław⁴⁰ i jego syn Stanisław Wincenty⁴¹ napisali instrukcje dla Józefa Aleksandra (1728), syna Aleksandra Jana. W tej autorstwa Stanisława Wincentego znajduje się interesujący fragment, napisał on mianowicie: „ja sam miałem instrukcje”⁴². Może to być ślad kolejnej instrukcji, co byłoby logiczne, zważywszy na rodowe tradycje w tym zakresie. Niezachowaną instrukcję dla Antoniego Barnaby Jabłonowskiego, syna Stanisława Wincentego, napisał Józef Aleksander. Wspomnił o niej w liście z sierpnia 1775 r., nadmieniając: „Zacząłem pisać instrukcję Wnukowi kochanemu do cudzych krajów, (...) ja do cudzych krajów jechałem z instrukcjami Dziada i Ojca WXmości”⁴³. Potwierdzeniem istnienia tradycji spisywania instrukcji w rodzie Jabłonowskich są także wskazówki napisane przez Annę z Chodorowskich Dolską⁴⁴ dla synów z pierwszego małżeństwa z Konstantym Krzysztofem Wiśniowieckim. Anna była siostrzenicą hetmana, córką Katarzyny Jabłonowskiej i Krzysztofa Chodorowskiego. W jej zaleceniach widać wyraźne podobieństwa do tych zawartych w instrukcjach hetmana.

Interesujące są również informacje o tego typu tradycji w rodzinie Rzewuskich. Z lat 20. XVIII stulecia pochodzi refleksja Marcina Kawieckiego⁴⁵ spisana dla Seweryna Józefa, syna Stanisława Mateusza, dla którego przed laty napisał instrukcję Jabłonowski. Bratem Seweryna Józefa był Wacław Piotr, który także odbył podróż edukacyjną w towarzystwie wspomnianego Kawieckiego i był autorem kilku instrukcji⁴⁶. Dla swego syna Seweryna napisał dwie, ponadto jedną dla towarzyszącego Sewerynowi w podróży do Wiednia Rulikowskiemu, czyli w sumie trzy instrukcje⁴⁷. Aby wszyscy zainteresowani, tzn. syn i jego opiekunowie, mieli możliwość zapoznania się z treścią wskazówek, Rzewuski polecił, „Jmć Pan Rulikowski każe jeszcze na dwie ręce przepisać tę dyspozycję. Jedną u siebie zostawa, moją ręką podpisaną, drugą podpisze dla Jmci Pana

---

³⁹ S.J. Jabłonowski, Informacja Stanisławowi Rzewuskiemu jadącemu do cudzych krajów (1682). Oprac. A. Markiewicz. W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 491-502.

⁴⁰ J.S. Jabłonowski, Informacja buskiemu staroście, kochanemu synowcowi memu do cudzych krajów (1728). Oprac. A. Markiewicz. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 29-43.

⁴¹ S.W. Jabłonowski, Instrukcja dla starosty buskiego jadącego do cudzych krajów (1728). Oprac. A. Markiewicz. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 61-75.

⁴² Tamże, s. 71.

⁴³ A. Markiewicz, *Podróże edukacyjne w czasach Jana III Sobieskiego...*, s. 61-62.

⁴⁴ A. z Chodorowskich Dolska, Informacja Januszowi i Michałowi Korybutom księżętom Wiśniowieckim, synom moim (1695). W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 515-528.

⁴⁵ M. Kawiecki, Refleksje do przyszłej peregrynacji Jmć Pana starosty chełmskiego (ok. 1720). Oprac. A. Markiewicz. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 19-27.

⁴⁶ A. Kucharski, Instrukcje podrózne Wacława Rzewuskiego dla synów z połowy XVIII wieku. W: D. Żołądź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk (red.). *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*. Wrocław 2017, s. 63-79.

⁴⁷ W.P. Rzewuski, Instrukcje związane z edukacją syna Seweryna w Warszawie i za granicą (1754-1759). Oprac. A. Kucharski. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 139-160.

Boka, trzecią podpisze dla mego syna"⁴⁸. Co interesujące, zachowany egzemplarz instrukcji, przechowywany w Archiwum Narodowym w Krakowie, w zbiorach Archiwum Podhoreckiego, nosi ślady użytkowania wskazujące, że jest to jeden ze wspomnianych przez hetmana odpisów⁴⁹.

Wacław Rzewuski był też autorem wskazówek dla kolejnego syna Józefa, kiedy wyruszał on w zagraniczne wojaże⁵⁰. Biorąc pod uwagę skrupulatność Rzewuskiego, to, że nie pozostawiał on nic przypadkowi i starannie planował edukację synów, można założyć, iż napisał również wskazówki dla najstarszego syna Stanisława Ferdynanda, kiedy wyruszał on za granicę w 1755 r.⁵¹. Wacław Rzewuski był także autorem specyficznych zaleceń dotyczących bezpieczeństwa córek⁵². Jedną z nich Ludwika Maria, po mężu Chodkiewiczowa, spisała „nauczki” dla syna i to najprawdopodobniej dwie, z czego znana/zachowana jest jedna⁵³. Stroskana matka pisze w niej, że „obowiązki sumnienia mego, obowiązki matki dobrej i sama nawet polityka” zmobilizowały ją, aby „do refleksji zostawionych tobie, przy wyjeździe moim z Czarnobyli, przydała coś więcej koniecznie ci potrzebnego do kierowania kroków młodości twojej, których pierwsze postępowanie decydować będzie dalsze szczęśliwe, lub broń Boże nieszczęśliwe postęпки twoje”⁵⁴. Wskazuje to, iż wcześniej już spisała swe uwagi, a te zachowane są ich uzupełnieniem.

Konteksty europejskie

Opisany zwyczaj wyposażania synów i ich opiekunów wyruszających do szkół lub w podróże edukacyjne był oczywiście szerszy, tak postępowano w różnych częściach Europy. Również tam zaobserwować można rodzinne tradycje w spisywaniu instrukcji.

Tak było m.in. u naszych najbliższych sąsiadów, na ziemiach czeskich i austriackich. Jako przykład wzięć można rodzinę Dietrichsteinów⁵⁵. Wielu przedstawicieli tej rodziny odbywało edukacyjne wojaże po Europie, dla kilku z nich napisane zostały instrukcje. Maksymilian, dyplomata i minister na dworze Habsburgów, napisał wskazówki dla synów

---

⁴⁸ Tamże, s. 160.

⁴⁹ Tamże, s. 146.

⁵⁰ W.P. Rzewuski, *Instrukcja dla syna Józefa do cudzych krajów (1755)*. Oprac. A. Kucharski. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 161-168.

⁵¹ A. Kucharski, *Instrukcje podrózne Wacława Rzewuskiego...*, s. 66.

⁵² W.P. Rzewuski, *Dwie instrukcje wychowawcze dla córek (1763)*. Oprac. A. Kucharski. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 207-214.

⁵³ L.M. z Rzewuskich Chodkiewiczowa, *Napomnienia dla serdecznie kochanego syna (1784)*. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci...*, s. 357-368.

⁵⁴ Tamże, s. 361.

⁵⁵ Por. J. Kubeš, *Náročné dospívání urozených. Kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620-1750)*. Pelhřimov 2013, s. 362-365.

Ferdynanda Józefa i Maksymiliana Andrzeja, kiedy w 1649 roku wyruszali w podróż. Po jego śmierci dla innego syna Filipa Zygmunta instrukcję napisał przyrodni brat, wspomniany Ferdynand Józef. Ich siostra Maria Zofia Lobkowiczowa pozostawiła wskazówki dla swego syna Leopolda Józefa. Kiedy nadszedł czas wysłania go do cudzych krajów, jego ojciec Wacław Ferdynand Lobkowicz nie żył już od kilku lat, tak więc to matka podjęła się ukierunkowania podróży⁵⁶. I dalej dla swych synów Ferdynand Józef również spisał zalecenia na czas zagranicznych wojaży. Jechali oni kolejno w latach 1680 – Leopold Ignacy, w 1682 – Karol Józef, w 1683 – Walter Ksawery⁵⁷.

Podsumowanie

We wszystkich wspomnianych rodzinach tradycje wysyłania synów w zagraniczne podróże występowały przez kilka pokoleń. Zachowane instrukcje wskazują, że rodzice podchodzili do tego z odpowiedzialnością, zdając sobie sprawę z jednej strony ze znaczenia takich wojaży w kształtowaniu młodego człowieka, z drugiej natomiast z niebezpieczeństw, jakie niesło oddalenie od rodzinnego domu i pozbawienie rodzicielskiej opieki. Biorąc to pod uwagę, instruowali dzieci i ich opiekunów nie tylko ustnie, w listach, pozostawiali zalecenia w testamentach, ale spisywali swe uwagi w postaci odrębnych wskazówek, tak aby można było w każdej chwili, nawet daleko od domu, do nich zajrzeć. Rzecz jasna czuwali nad tym, w jaki sposób były realizowane ich zalecenia i, w miarę możliwości, reagowali na odstępstwa od nich. Przykładem może być instrukcja Jana Firleja⁵⁸, zwana przez Henryka Barycza „instrukcją kontrolną”⁵⁹, w którą wyposażył Jerzego Amandusa, wysłanego przez siebie w celu zaprowadzenia porządków w edukacji swych synów, których powierzył, jak się okazało, niezbyt odpowiedzialnym ludziom⁶⁰. Niestety możliwości reagowania na konkretne sytuacje czy zachowania mieli rodzice ograniczone, stąd tak ważne było wydanie odpowiednich zaleceń i przekazanie ich, najlepiej na piśmie, opuszczającym dom synom.

---

⁵⁶ D. Żołędź-Strzelczyk, M.E. Kowalczyk, „Upominam was tedy i pod utratą macierzyńskiego bogosławieństwa i łaski poprzysięgam” – dwie siedemnastowieczne instrukcje matczyne [w druku].

⁵⁷ J. Kubeš, *Náročné dospívání urozených...*, s. 362-365.

⁵⁸ J. Firlej, Instrukcja dana Jerzemu Amandusowi do prowadzenia synów (1613). W: *Ojcowskie synom przestrogi...*, s. 131-142.

⁵⁹ Archiwum PAN/PAU K III-161 Henryk Barycz, Materiały warsztatowe.

⁶⁰ Por. J. Freylichówna, *Ideał wychowawczy szlachty polskiej w XVI i początku XVII wieku*. Warszawa 1938, s. 166-170.

BIBLIOGRAFIA

- Archiwum PAN/PAU K III-161 Henryk Barycz, Materiały warsztatowe.
- Augustyniak, U. (1992). *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Barycz, H. (1948). *Andrzej Maksymilian Fredro wobec zagadnień wychowawczych*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Barycz, H. (1984). *Rzecz o studiach w Krakowie dwóch generacji Sobieskich*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Béthune, F.G. de (2017). Informacja dana od pana de Béthune. W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Chachaj, M. (1995). *Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Chodkiewiczowa, L.M. z Rzewuskich. (2017). Napomnienia dla serdecznie kochanego syna (1784). W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołądz-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.
- Czapliński, W. i Długosz, J. (1969). *Podróż młodego magnata do szkół. Studium z dziejów kultury XVI i XVII wieku*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Dolska, A. z Chodorowskich. (2017). Informacja Januszowi i Michałowi Korybutom księżętom Wiśniowieckim, synom moim (1695). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Firlej, J. (2017). Instrukcja dana Jerzemu Amandusowi do prowadzenia synów (1613). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Fredro, A.M. (2017). Wskazówki dla Lubomirskich (1674-1675). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Freylichówna, J. (1938). *Ideał wychowawczy szlachty polskiej w XVI i początku XVII wieku*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Informacja słudze mojemu urodzonemu panu Aleksandrowi Przytkowskiemu... Archiwum Główne Akt Dawnych – Archiwum Radziwiłłów XI, nr 37, 336-345.
- Jabłonowski, J.S. (2017). Informacja buskiemu staroście, kochanemu synowcowi memu do cudzych krajów (1728), oprac. A. Markiewicz. W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Jabłonowski, S.J. (2017a). Informacja Stanisławowi Rzewuskiemu jadącemu do cudzych krajów (1682), oprac. A. Markiewicz. W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Jabłonowski, S.J. (2017b). Instrukcja i adytament dla synów na peregrynację do cudzych krajów (1682) oprac. A. Markiewicz. W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Jabłonowski, S.W. (2017). Instrukcja dla starosty buskiego jadącego do cudzych krajów (1728), oprac. A. Markiewicz. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołądz-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.

- Jan III Sobieski. (2017). Ordynacja spisana w Pilaszkowicach (1685). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Kawiecki, M. (2017). Refleksje do przyszłej peregrynacji Jmć Pana starosty chełmskiego (ok. 1720), oprac. A. Markiewicz. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołędź-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.
- Konsyderacje strony wystania księcia Janusza do cudzej ziemi... (2017). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Kowalczyk, M.E. (2017). Matki jako autorki instrukcji dla synów wyjeżdżających w podróż edukacyjną w czasach staropolskich. W: D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk (red.). *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*. Wrocław: Chronicon.
- Kowalczyk, M.E. (2019). *Zagraniczne podróże Polek w epoce oświecenia*. Łomianki: Wydawnictwo LTW.
- Kubeš, J. (2013). *Náročné dospívání urozených. Kavalírské cesty české a rakouské šlechty (1620-1750)*. Pelhřimov: Nová tiskárna.
- Kucharski, A. (2017). Instrukcje podróżne Wacława Rzewuskiego dla synów z połowy XVIII wieku. W: D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk (red.). *Źródła do dziejów staropolskich podróży edukacyjnych*. Wrocław: Chronicon.
- Kurdybacha, Ł. (1929). Wychowanie Aleksandra i Jerzego Lubomirskich w XVII wieku. *Minerwa Polska*, 2, 139-156.
- Kurdybacha, Ł. (1976). Pedagogika szlachecka w XVI i XVII w. w świetle instrukcji rodzicielskich. W: tegoż, *Pisma wybrane*. T. 2. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Lubomirski, S. (2017). Napominania dane synom, Aleksandrowi i Jerzemu, na naukach w cudzych krajach będącym (1632-1634). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Lubomirski, S.H. (2017). Instrukcja synom moim do cudzych krajów. W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Markiewicz, A. (2011). *Podróże edukacyjne w czasach Jana III Sobieskiego. Peregrinationes Jablonovianae*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Ossoliński, J. (1976). *Pamiętnik*. Oprac. i wstępem opatrzył W. Czapliński. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Potocki, W. (1907). Dla niepewnego pewne opuszczać. W: tegoż, *Ogród fraszek*. T. 1. Lwów: Wydawnictwo A. Brückner.
- Radziwiłł, B. (2017). Informacja panom ekonomom córki mej (1667). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Radziwiłł, H.F. (2017). Edukacja, którą, gdy mi Bóg wszechmogący pozwoli mieć dziatki, dać myślę (przed 1760). W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołędź-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.
- Radziwiłł, K. (2017a). Infromacja ode mnie Krzysztofa Radziwiłła księcia na Birzach i Dubinkach, hetmana polnego Wielkiego Księstwa Litewskiego z strony dozoru i ćwiczenia syna mego Janusza dana słudze mojemu urodzonemu panu Adamowi Steckiewiczowi w Lubczu. W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołędź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.

- Radziwiłł, K. (2017b). Wskazówki związane z edukacją syna Janusza w ojczyźnie i w cudzej ziemi (1622-1628). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Radziwiłł, M.K. zwany Ryberko. (2017). Instrukcja dla pana Antoine Ronchberga gubernera synów (ok. 1742-1743). W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołądz-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.
- Radziwiłł, M.K. zwany Sierotka. (2017). Admonitorium (1603). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Radziwiłłowa, A. z Sanguszków. (2017). Uwagi i napomnienia w związku z wyjazdem syna Hieronima Floriana Radziwiłła za granicę (1733). W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołądz-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.
- Radziwiłłowa, K. z Pocięjów. (2017). Przestrogi, czyli maksymy dane synowi jadącemu do Wiednia (1766). W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołądz-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.
- Rzewuski, W.P. (2017a). Dwie instrukcje wychowawcze dla córek (1763). Oprac. A. Kucharski. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołądz-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.
- Rzewuski, W.P. (2017b). Instrukcja dla syna Józefa do cudzych krajów (1755). Oprac. A. Kucharski. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołądz-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.
- Rzewuski, W.P. (2017c). Instrukcje związane z edukacją syna Seweryna w Warszawie i za granicą (1754-1759). Oprac. A. Kucharski. W: *Przestrogi i nauki dla dzieci. Instrukcje rodzicielskie (XVIII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły M.E. Kowalczyk i D. Żołądz-Strzelczyk. Wrocław: Chronicon.
- Sobieski, J. (1991). *Peregrynacja po Europie 1607-1613. Droga do Baden*. Oprac. J. Długosz. Wrocław: Ossolineum.
- Sobieski, J. (2017a). Instrukcja dla brata Jana (1620). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Sobieski, J. (2017b). Instrukcje synom do Krakowa i Paryża (1640, 1645). W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk. Wrocław: Chronicon.
- Trawicka, Z. (2007). *Jakub Sobieski 1591-1646. Studium z dziejów warstwy magnackiej w Polsce doby Wazów*. Kraków: Societas Vistulana.
- Żołądz, D. (1990). *Idealy edukacyjne doby staropolskiej. Stanowe modele i potrzeby edukacyjne szesnastego i siedemnastego wieku*. Warszawa-Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Żołądz-Strzelczyk, D. (2004). Instrukcje rodzicielskie jako źródło do badań dziejów wychowania w XVI i XVII wieku. W: T. Jajmuzuła, I. Michalska i G. Michalski (red.), *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Żołądz-Strzelczyk, D. (2017a). Andrzeja Maksymiliana Fredry wskazówki dla młodych, aby „wzrastali w cnocie dla dobra ojczyzny”. W: D. Żołądz-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk (red.), *Źródła do dziejów podróży edukacyjnych*. Wrocław: Chronicon.
- Żołądz-Strzelczyk, D. (2017b). Edukacja Lubomirskich w drugiej połowie XVI i XVII wieku. W: tejsze, *„Pod każdym względem szlachetne ci dają wychowanie”... Studia z dziejów wychowania szlachty w epoce staropolskiej*. Wrocław: Chronicon.

- Żołądź-Strzelczyk, D. (2017c). Wskazówki wychowawcze dla Janusza Radziwiłła, syna Krzysztofa. W: tejsze, „*Pod każdym względem szlachetne ci daję wychowanie*”... *Studia z dziejów wychowania szlachty w epoce staropolskiej*. Wrocław: Chronicon.
- Żołądź-Strzelczyk, D. i Kowalczyk, M.E. (2017). Wprowadzenie. W: *Ojcowskie synom przestrogi. Instrukcje rodzicielskie (XVI-XVII w.)*. Wstępem i objaśnieniami opatrzyły D. Żołądź-Strzelczyk i M.E. Kowalczyk, Wrocław: Chronicon.
- Żołądź-Strzelczyk, D. i Kowalczyk, M.E. (w druku). „*Upominam was tedy i pod utratą macierzyńskiego błogosławieństwa i łaski poprzysięgam*” – *dwie siedemnastowieczne instrukcje matczyne*.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License
<http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>